

**1540 (H.947) TARİHLİ KANUNNAMELERE GÖRE MUSUL, AMİD
VE ERZURUM SANCAKLARINDA ZİRAİ GELİRLERİN
MUKAYESELİ TAHLİLİ**

Ünal TAŞKIN*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin vergi sisteminde, ziraî gelirler oldukça önemlidir. Çünkü devlet, ziraî gelirleri askeri, bayındırlık ve idari hizmetlerde kullanmıştır. Osmanlı Devleti, hakim olduğu yerlerde o yörenin kendine has özelliklerine göre her bölgenin yürürlükte olan sancak kanunnameleri ile yönetim tarzları uygulamıştır. Devletin genişliği ve iklim çeşitliliği göz önünde tutulursa bu farklılığın haklı sebeplere bağlı olduğu görülür.

Anahtar Sözcükler: Ziraî gelirler, sancak kanunnameleri

**COMPARATIVE OF AGRICULTURAL INCOMES IN MUSUL, AMED
AND ERZURUM SANJAKS ACCORDING TO KANUNNAMES IN THE
1540 (H.947)**

ABSTRACT

In the tax system of the Ottoman Empire, agricultural incomes were very important. Because state have used it for services of military, public works and administrative. Ottoman Empire have applied administrative methods in which agricultural tax have formed to the provinces that under his rule according to his characteristics, with in the application have been ruled *kanunname of sanjak* for every regions. If width and climate variety (diversity) of the state is taken consideration, it is seen that this differences depend on rightful reasons.

Key Words: Agricultural incomes, kanunnames of sanjak

Ziraî gelirler, toprakların etkin bir şekilde kullanımıyla sağlanacak olan gelirlerdir. Bu sebepten toprağa dayalı devletlerin ekonomisinin temeline ziraati koyabiliriz. Tarım kültürü temelinde kurulan devletlerinin en temel kaygıları, sahip oldukları toprağı nasıl ve ne şekilde kullanacakları, toplumsal üretimi gerçekleştiren ve artı ürün oluşturan üretken sınıf ile yönetimi elinde tutan ve üretimi doğrudan etkileyen egemen sınıf arasındaki döngünün nasıl sağlanacağı olmuştur. Çünkü artı ürün yoksa hakim unsur da yoktur. Bunun içindir ki toprak özellikle yöneten zümre için, stratejik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla ekonominin merkezinde olan toprağın mülkiyeti, tasarrufu ve intikali meselesi en önemli kaygı olarak karşımıza çıkmaktadır¹. Toprağın tasarrufu ve mülkiyeti derken şunu da bilmek yerinde olacaktır; tarımcının ancak kendisine yetecek kadar üretim yapabildiği ilkel sistemler, köy yerleşmesi ötesinde örgütlenemez. Devlet kurmuş tarım kültürlerine

---

*Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi

¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1990, s. 97

bakıldığında bunların büyük geleneğe sahip oldukları görülür². Topluluklar tüketebildiklerinden fazlasını üretebildikleri için, bir toplumsal artı ürün birikimi ortaya çıkmış, bu yüzden geçimi için kendi besinini aramak zorunluluğundan kurtulmuş bir takım sosyal gruplar teşekkül etmeye başlamıştır³. Üretimin kaynağa dönüştürülmesi ve bu kaynakla beslenen, yöneten bir zümrenin ortaya çıkmasıyla sistematik bir yapının oluşması sağlanmış ve toprak üzerinde siyasi bir otorite oluşmuştur. Böyle bir durumda devlet mefhumundan söz etmek mümkün olmaktadır. Çünkü ekonominin siyasallaşması, devlet mefhumunun ortaya çıkmasını sağlamış ve fazla üründen vergi almayı gerektirmiştir. Toprak üzerinde oluşan siyasi otorite aynı zamanda üretilen ürün miktarının da çoğalmasına neden olmaktadır. Zira siyasi otoritenin beklediği ve kullanmak istediği de budur, yani üretilen ürünün miktarı ve buna karşılık gelecek vergidir.

Osmanlı Devleti için durum bundan pek farklı değildir. Kendinden önceki devletlerin de birikiminden faydalanarak oluşturulan toprak işletim tarzı, devletin ordu ve kamu harcamalarını yapmasına ana kaynaklık ediyordu. Bu durum zaten o dönem devletleri için de temel amaçtı.

Osmanlı Devleti'nde toprak, mülkiyet ve tasarrufu devlete ait topraklar (miri), şahıslara ait topraklar (mülk) ve vakıf toprakları olmak üzere üç başlık altında incelenebilir. Bunların arasında en büyük kısmı miri topraklar oluştururdu. Devlet bu toprakların gelirlerini, devlete yaptıkları hizmetler karşılığında hizmet erbabına verirdi. Bu sisteme tımar, tımarı tasarruf edene tımarlı sipahi denirdi. Sipahi, tasarruf hakkına sahip olduğu tımarı, reyaya daimî ve ırsî olarak tapu bedeli denem bir ödenti ile kiraya verirdi. Bu teşkilatlanma içerisinde toprakların tasarrufu ve vergilendirilmesi kurallara bağlanmıştı.

Osmanlı Devletinin vergi sistemine bakıldığı zaman, kısmen oturmuş bir vergi yapısının yanı sıra yöresel ve bölgesel vergi farklılıkları görülmektedir. Sancaklarda toplanan vergilerin cinsi, oranı ve miktarı o bölgenin siyasi ve iktisadi durumu ile yakından ilgilidir. Diğer yandan ilgili bölgenin siyasi baskıya maruz kalması ve üretimin istenilen ölçüde gerçekleşmemesi veya salgın hastalıklar, kıtlık gibi doğal afetler vergilerin oranını ya da toplanıp toplanılmayacağını belirlemektedir. Bunlara ek olarak her bölgenin iklimi, bitki örtüsü, hayvan yetiştirme şartları birbirinden farklı yaşam şekillerinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Tüm bunlar düşünüldüğünde her sancak, devletin genel geçer kurallarını barındırdığı gibi, içinde bulunduğu şartların özelliğine göre vergi tarh

² Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1996, s. 213

³Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, (çev.: Mehmet Sırrı Gezgin), İstanbul, 1999, s. 34

ve tevziinin yapılması için ayrı kanunnamelerin düzenlenmesine sebep teşkil etmiştir⁴.

Biz ise incelememizde Erzurum-Pasin, Amid ve Musul sancakları üzerinde duracağız. Çalışmamızın ana meselesi bu sancaklarda ziraî gelirleri tespit etmeye yöneliktir. Bu sebepten Osmanlı Devleti'nde ziraî işletmelerin temeline koyabileceğimiz çiftlik ve çiftlikle ilgili gelir kalemleri üzerinde biraz duralım.

a) Raiyyet Rüsûmu

Çift Resmi: Çiftlik Farsça *cuft*>*çift* ile Türkçe *-lik* ekinden meydana gelmiş olup bir çift öküzle sürülebilecek büyük toprak parçalarını ifade eder⁵. Nitekim *nim*/*yarım* çift için tek öküzle sürülebilecek toprak manasında *öküzlük* tabiri de kullanılmıştır⁶. Balkanlarda özellikle Slavların yaşadığı bölgelerde bu kelimenin karşılığı olarak "*Baştina*"⁷ tabiri kullanılmıştır. Çiftlik, önceleri tımar sistemi çerçevesinde bir çiftçi aileye yetebilecek büyüklükte toprak birimi iken daha sonraları büyük ziraî işletmeleri ve malikaneleri⁸ ifade eden bir anlam kazanmıştır⁹.

Osmanlı arazi sistemi içerisinde bir çiftlik kanunnamelerle belirlenmiş olup arazinin verimliliğine göre 60-150 dönüm¹⁰ arasında bir alanı kapsıyordu. Bu haliyle çiftlik, tımar, vakıf ve mülk topraklarda ziraat (tarım) yapılan toprakların temel ünitesi özelliğini taşırdı. Reaya genel adıyla bilinen, müslüman ve gayrimüslim köylüler, ellerindeki topraklarını tapu ile tasarruf edebilirler ve karşılığında tayin edilmiş vergiyi (çift resmi) elde ettikleri mahsulün vergileri (öşr) ile birlikte toprağın intifa hakkı (has, tımar, vakıf veya mülk) kime verilmişse ona ödemekle yükümlü olurlardı¹¹. Devlet toprağı reayaya daimî ve irsî olarak tapu bedeli denen bir ödenti ile kiraya verirdi.

⁴ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1998, s. 207-208

⁵ H. İnalçık, "Çiftlik", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 313

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s. 118. Kimi zaman çift tabiri de çiftlik yerine geçerdi. Bazı durumlarda ise çiftlik sadece çiftliklerde bulunan binalara işaret ederdi. Toprak kastedilirken çiftlik'arsam ifadesi kullanılırdı. bkz. Yuzo Nagata, "Manisa Şer'i Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not", *OTAM*, Ankara Ocak 1992, c. III, s. 200

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Emecen, "Baştina", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 135-136

⁸ Büyük çiftlikler ve Malikane sistemi ile ilgili bkz. H. İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, edt.: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), İstanbul 1998, s. 17-35

⁹ H. İnalçık, "Çiftlik", c. VIII, s. 313

¹⁰ Genellikle geniş adımlarla yürüyen dönümcünün adımı ile 40 × 40= 1600 adımkarelik bir yüzölçümünü ifade eder. Ayrıntılı bilgi bkz. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Elazığ 2005, s. 134-135

¹¹ H. İnalçık, "Çiftlik", c. VIII, s. 313-314

Çiftliğin parçalara bölünmesi, köylünün temel toprak birimi olduğundan yasaklanmıştı¹². Bir çiftlik en fazla ikiye bölünebilirdi¹³ ve temelde çift ile nim-çift arasında uygulamada herhangi bir farklılık yoktu. Sadece vergi olarak “nim çift”ten yarısı alınırdı.

Bir çiftliğin birkaç kişi arasında bölünmüş olduğu fark edildiğinde toprak muhakkak önceki haline getirilirdi. Eğer çiftlik sahibi arkasında birkaç oğul bırakarak ölürse, oğullar toprağın tasarrufunu topluca üstlenirdi¹⁴. Çiftlik genel kanunnamelerde¹⁵:

	Has (dönüm)	Evsat (dönüm)	Edna (dönüm)
Sultan Selim Han Kanunnamesi ¹⁶	60	80-90	130-150
Osmanlı Kanunnamelerinde	70-80	100	130
Tapuya Müte'allık Kanunnamede	70-80	100	130-150

gibi ölçülerde verilmesine karşın bazı bölgelerde arazi dağlık olduğundan belirli dönümlük çiftliklere ayrılması müşkül görülerek duruma göre hareket edilmiştir. Mesela Gürcistan ve Çemişgezek'te bir çiftlik 180 dönümdür¹⁷. Mora'da, Mezistire, Benefşe, Furun (muhtemelen Koron) ve Menun (muhtemelen Modon) kazalarında bir çiftlik 50 dönüm iken, Çakoniye'de 20-30 dönüme bir çiftlik denilmiştir¹⁸.

Osmanlı Devleti'nde reaya, tasarruf ettiği toprağın karşılığında çift resmi denilen bir vergi verirdi. *Çift hane sistemi* adı verilen bu üretim tarzında esas olan toprağı, bir ailenin işleyebileceği büyüklükte parçalara bölerek aile çapında işletmecilik yapmaktır. Buradaki kıstas, raiyyetin evli olmasıdır. Evli olmayana çiftlik verilmemektedir¹⁹. Dolayısıyla üretici ünite, köylü ailesini kasteden hanedir²⁰. Sasaniler'den beri var olan bu bir altınlık vergi²¹, kombine

¹² H. İncelik, “Çiftlik”, c. VIII, s. 314

¹³ H. İncelik, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Bellekten*, Ankara 1959, c. XXIII, sayı: 92, s. 583

¹⁴ H. İncelik, *Çiftliklerin Doğuşu*, s. 18

¹⁵ Hüseyin Özdeğer, “XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *TDAD*, İstanbul 1982, sayı:18, s. 5-116

¹⁶ Sultan Selim Han Kanunnameleri için bkz. Yaşar Yücel-Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, Ankara 1995

¹⁷ N. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Re'ayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜDTCFD*, Ankara 1947, c. V, s. 498

¹⁸ Ö. L. Barkan, , *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar I*, İstanbul 1943, s. 327

¹⁹ M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1998, s. 148

²⁰ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999, s. 366

²¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2000, s. 205

bir vergidir. Roma'da "colon", Galya'da "mansus", Bizans'ta²² "zevgarion" ile Osmanlı'da "çift hanesi" aynı şeydir²³.

Karamursal, bir çift için en az 22, en çok 57 akçe²⁴ ödendiğini söylemesine rağmen, bu rakam 60 akçeye²⁵ kadar çıkmaktadır.

Bennâk ve Mücerred Resmi: Elinde tam veya yarım çift arazi bulunmayan kâr ü kisbe kadir ehli, ayrı bir yerde veya babasının yanında oturan reayaya bennâk denirdi²⁶. Yani bunlar çiftliği olmayan evli raiyyetlerdir. Ancak nim-çiftten az yeri ekip biçebilirler²⁷. Bazı kaynaklarda resm-i mücerred, resm-i raiyyet, resm-i bennâk, resm-i badihava, caba akçesi gibi vergilerin hepsinin bir olduğu ve mahalline göre ad aldıkları vurgulanmaktadır²⁸. Mükellefin bu vergiden kurtulmasının tek yolu tam veya nim çift tasarruf etmesine bağlıdır²⁹. Bennâklar ekinlü (Çiftlü) ve caba bennâk olarak ikiye ayrılırlar³⁰. Elllerinde yarım çiftten az bir arazi bulunan bennâklar, ekinlü bennâk diye anılırdı. Bunlar ekip biçtikleri arazinin iki dönümüne bir akçe öderlerdi. Bu rüsûm 12 akçe olan bennâk resmini aştığı zaman, kendilerinden bennâk resmi yerine resm-i dönüm adı altında bir vergi tahsil edilirdi³¹. Caba Bennâklar ise tapu ile tasarruf edilmiş toprakları olmayan evli reayaydı. Bunlar genellikle başkalarının tapulu topraklarında işçi olarak çalışırlar, yahut sipahiden tapusuz olarak toprak alıp işlerler, bunun için dönüm resmi öderlerdi.

Ekinlü olsun caba olsun bennâklar, belirli bir sipahiye bennâk resmi vermek üzere kaydedilirdi. O andan itibaren onlar o sipahinin yazılı raiyyeti olurlardı. Bennâk da mücerred gibi tumar arazisini terk edip başka yerde çalışabilir ancak raiyyet resmini nereye giderse gitsin yazılı olduğu sipahiye ödemek zorundadır³².

Bennâk resminin miktarı zamana ve bölgelere göre farklılık gösteriyordu. XV. ve XVI. yüzyılda Batı Anadolu ve Trakya'da caba bennâk 9, ekinlü bennâk 12 akçe, Orta ve Doğu Anadolu'da caba bennâk 12-15, ekinlü bennâk 18 akçe öderdi. XVIII. yüzyılda ise genellikle caba 12, ekinlü 18 akçe olarak ödenirdi³³. Ancak Bolu'da

²² Bizans-Osmanlı ilişkisi için bkz. H. İnalçık, "The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation", *The Otoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, s. 237-242

²³ M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 148

²⁴ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1999, s. 168

²⁵ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 327

²⁶ Orhan Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997, s. 295

²⁷ M. Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 149

²⁸ Z. Karamursal, *a.g.e.*, s.169

²⁹ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977, s.73

³⁰ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 589

³¹ O. Kılıç, *Van*, s. 295

³² H. İnalçık, "Raiyyet", s.590

³³ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 591

caba 8, ekinlü 12, Ordu'da caba 8, ekinlü 13 akçe gibi miktarlar da bulunmaktaydı³⁴.

Resm-i mücerred ise bennâktan farklı olarak henüz evlenmemiş kisb ü kâra kadir erkek reayadan alınan vergidir³⁵. *Ataları hizmetinde olmayıp kendi öz kârlarında olan müslüman erkeklerden* alınan bu resim için, erkeklerin bulûğ çağına ermiş ve bir iş tutabilme gücüne sahip reayadan olması gerekmektedir. Bunlar toprak işçisi olarak veya başkalarının arazisini kiralayarak kazanç sağlıyorlar. Mücerredler, üzerinde kayıtlı buldukları sipahinin tımarı dışında serbestçe çalışabilmekteydiler³⁶. Genellikle devletin her yerinde mücerred resmi 6 akçe idi. Fakat 1518 tahririnde Sağman nahiyesine tabii Anadolu karyesinde 12 akçe üzerinden alınmıştır³⁷. Mücerred resmi verecekler ergenlik çağı veya 20 yaş olarak belirlenmiştir³⁸. Bazı bölgelerde ise halk bu vergiden tamamen muaf tutulmuştur³⁹.

Mücerred, evlenirse caba bennâk resmi öder, boşanırsa tekrar mücerred resmine tabii olurdu. Gayrimüslim, müslüman olursa ispençe yerine bennâk resmi öderdi. Bazı yerlerde göçebeler de bennâk resmine tabiidir. Çift, nim çift veya dönüm olarak arazi tasarruf eden bennâk hem bu arazinin tam resmini, hem de kendi bennâk resmini öderdi. Ölen bir raiyyetin bennâk ve mücerred olan çocukları, müştereken tasarruf ettikleri ata çiftliğinin çift resmini ortaklaşa ödedikleri gibi her biri ayrıca şahıslarına ait bennâk ve mücerred resimlerini öderdi⁴⁰.

İспенçe Resmi: Müslüman olmayan erkeklerden alınan ispençe resminin menşei Osmanlı öncesine uzanmaktadır⁴¹. Fatih döneminde Sırbistan'ın ele geçirilmesiyle bu verginin tatbiki görülmektedir. Trakya ve Batı Anadolu'da çok az rastlanan ispençe'ye Anadolu ve Arabistan'da hiç rastlanmamaktadır. Ancak Doğu Anadolu ve Gürcistan'ın fethi sonucu bu vergi buralarda da uygulanmaya başlanmıştır⁴². İспенçe resminin müslümanlardan alınan resm-i çifte karşılık geldiği söylendiği gibi bennâk resmine karşılık geldiği de ifade edilmiştir⁴³.

³⁴ Y. Halacoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1998, s.109

³⁵ O. Kılıç, *Van*, s. 295

³⁶ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1560)*, Ankara 1990, s. 182

³⁷ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı(1518-1566)*, Ankara 1989, s. 118

³⁸ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 591

³⁹ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 587

⁴⁰ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 590

⁴¹ M. Ali Ünal, *Çemişgezek*, s. 120

⁴² Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 75

⁴³ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 604

Macaristan'da "kapu resmi" adı altında yılda iki kez 25 akçelik taksitlerle toplanan ispenç⁴⁴ resminin L. Fekete'nin ⁴⁵ dediği gibi cizye, haraç, avarız veya resmi flori ile alakası olduğuna H. İncalcık karşı çıkmıştır. İncalcık'a göre kapu resmi eski Macar vergisi olan kapu vergisinin ispenç'e benzetilerek Osmanlı örfi vergileri arasına katılmış şeklidir⁴⁶.

İспенçe resmini ödemekle mükellef olanların vasıfları hakkında kesin bir tanım yoktur. Bir çok yerde evli olup olmadığına bakılmaksızın her gayrimüslim reayadan alındığı halde, bazı yerlerde sadece evli olan gayrimüslim erkeklerden alınmıştır⁴⁷. Ancak bu resmin alınması için reayanın 300 akçelik menkul bir mala sahip olması şartı koşulmaktadır⁴⁸.

Müslümanlar ispençe ödemezdi. Ancak ispençe ödeyen bir gayrimüslimin çiftliğini (baştinasını) tasarrufu altına geçiren bir müslüman hatta askeri dahi olsa haraçla beraber ispençeyi ödemek mecburiyetindedir. Müslüman olan gayrimüslim ise ispençe yerine bennâk öderdi⁴⁹.

XVIII. yy'da ispençe'nin cizyeden sonra ikinci bir baş vergisi olduğu öne sürülerek kaldırılması yoluna gidildi. Ancak bu kez Osmanlı hukukçuları ispençe'yi çift resmine kıyasla şer'ileştirdiler⁵⁰.

İспенçenin ednâ, mutavassıt ve âlâ olarak toplandığı da olmuştur⁵¹. Mesela İmroz adasında âlâ ve mutavassıt olanlar 25 akçe, ednâ olanlar ve mücerredler 15 akçe olarak öderlerdi⁵². Genellikle ödenen miktar 25 akçedir. Pek az olmakla beraber miktarının değiştiği de olmuştur. Ankara'daki Hristiyan çingenelerden 26 akçe olarak alınmış, Taşözi adası ispençesi ise 100 akçeden 40 akçeye indirilmiştir. Yine Mora'da Hristiyanlardan 25 akçe alınırken, Yahudilerden 125 akçe alınmıştır⁵³. Kıbrıs'ta ise bu miktar 30 akçeydi⁵⁴. Çift Resmi sisteminde olduğu gibi devlet tarafından kendilerine bazı hizmetler yüklenen bir kısım Hristiyan reaya zümreleri, ispençeden tamamen veya kısmen muaf tutulmuşlardır. Düşman taarruzuna açık bazı Ege adalarının halkı ispençe ödemezken, madenlerde çalışan reaya da çoğunlukla muaf tutulmuş veya 12 ya da 6 akçe ödemişlerdir. Eflaklar ve Floriciler gibi bir kısım reaya da özel bir takım vergiler ödediklerinden ispençe

⁴⁴ H. İncalcık, "Raiyyet", s. 606

⁴⁵ L. Fekete, Türk Vergi Tahrirleri (çev.: Sadrettin Karatay) , *Bellekten*, Ankara 1947, c. XI, sayı: 42, s. 313

⁴⁶ H. İncalcık, "Raiyyet", s. 606

⁴⁷ M. Ali Ünal, *Çemişgezek*, s. 120

⁴⁸ İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 182

⁴⁹ H. İncalcık, "Raiyyet", s. 603

⁵⁰ H. İncalcık, "Raiyyet", s. 603-604; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sonuçlar", *Bellekten*, Ankara 1991, c. CLV, sayı: 213, s. 387

⁵¹ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Keefe (1475-1600)*, Ankara 2000, s. 319

⁵² H. İncalcık, "Raiyyet", s. 607

⁵³ Y. Ercan, "Gayrimüslim", s. 387

⁵⁴ Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Malatya 1998, s. 263

ödemezlerdi⁵⁵. Doğu Anadolu'da bir kısım Ermeniler cizye-i marhasiye veya cizye-i murahassiyeye adı altında maktu' bir vergi ödediklerinden ispençeden muaftılar⁵⁶.

Yukarıdaki izahlardan sonra Musul, Erzurum-Pasin ve Amid Sancaklarındaki ziraî işletmelerden kaynaklanan vergileri inceleyebiliriz. İncelediğimiz dönemde (1540) yukarıdaki sancaklarda durum şöyledir:

Musul'da *tamam çift* yazılan müslümanlardan 50 akçe resm-i çift alınıp, her haneye 3 gün ırgadiye⁵⁷ bağlanmıştır. Irgadiyeyi reaya ister 6 akçe (her günü 2 akçe olmak üzere) isterse üç gün ırgatlık yaparak ödemektedir. Hıristiyan halk ise resm-i çift yerine 25 akçelik ispençi ödedikten gayrı, evli olanları ise sadece 6 akçe ırgadiye veriyordu. Birisi eğer kendine bağlanan yerden fazla yer ekerse, resm-i zemin olarak âlâ yerin iki dönümüne bir akçe, ednâ yerin ise üç dönümüne bir akçe verirdi ki, bu kural hariçten gelen raiyyet için de geçerliydi. Bennâk ve mücerreden çift sürmeye sonradan kadir olan kimseler, çift veya yarım çift zemin tapuya alıp ziraat ederlerse ödemeleri gereken bennâk ve mücerred resimleri yerine resm-i çift verirdi. Ancak başkasının yanında işçilik ettikleri takdirde bennâk ve mücerred resimlerini öderlerdi. Kanunname bu resimlerin miktarları hakkında bir bilgi verilmemektedir. Kanunname ayrıca resm-i bennâk ve resm-i mücerredin ortadan kalkma şartı olarak resm-i zeminin, resm-i bennâktan ve ırgadiyenin de resm-i mücerreden fazla olması koşulmuştur. Bu durumda sadece resm-i zemin alınmaktaydı. Diğer yandan resm-i bennâk ve resm-i mücerreden az olmak kaydıyla bir miktar yeri ziraat edenlerden bennâk, mücerred ve ırgadiye resimleri alınırdı. Fakat kişi, bir kimsenin üzerine kaydedilmiş bir yeri ekerse, resm-i çifti verildiğinden, ondan resm-i zemin alınmazdı. Kayıtlı kişiyle eken arasında nasıl anlaşılınca o şekilde tasarruf edilir, erbab-ı timara herhangi bir nesne verilmezdi. Diğer önemli nokta ise ister çift ister nim-çift olsun, kaydedilenlere ziraati kaç çift (öküz kastedilmiş olmalı) ile yaparsa yapsın tekrar resm-i çiftin talep edilemeyeceğinin belirtilmesidir. Zira resm-i çiftin öküze değil de, arza bağlı olduğu üzerinde durulmaktadır⁵⁸.

⁵⁵ H. İnalçık, "Raiyyet", s. 607-608

⁵⁶ O. Kılıç, *Adilcevaz*, s. 217

⁵⁷ Irgatlık köylünün sipahiye yapacağı hizmeti ifade etmektedir. Irgatlık resmi ise tayin edilen hizmet süresinin paraya tahvil edilmiş şeklidir. Bu vergi, devletin doğu bölgesi için geçerlidir ve Osmanlı öncesinden intikal ettiği 1518 tarihli kanunnamelerde " üç gün Irgadiye alınır imiş" ibaresinden anlaşılmaktadır. XVI. Yüzyılın ortalarından sonra evli olan, müslim-gayrimüslim bütün raiyyet'ten 6'şar akçe olarak tahsil edilmeye başlanmıştır.

⁵⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul 1992, c. V, s. 216

Amid'de resm-i çift, 50, ispençe resmi 25 akçedir, resm-i bennâk ve mücerred ise sırasıyla 12 ve 6 akçedir. Diğer yandan Musul'da yazılan bennâk ve mücerred resimlerinin ortadan kalkma şartlarına burada değinilmemiştir⁵⁹.

Erzurum'da resm-i çift ve ispençe miktarları sırasıyla 50 ve 25 akçedir. Bennâklar ekinlü ve bennâk olarak kaydedilmiş, sırasıyla 18 ve 12 akçe oldukları belirtilmiştir. Erzurum kanunnamesinde tasarruflarla ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Mesela deftere kayıtlı olup ölen bir ekinlü bennâk'ın kaç oğlu olursa olsun, yeri mücerred olana kaydedilir ve evlileri bennâk olarak kaydedilip yeri ortaklaşa tasarruf ederler. Yine çiftlik tasarruf eden kişilerin ölmesi halinde geride kalan bulûğa ermemiş oğuldan, sipahinin resm-i çift talep edemeyeceği ve *kulluğun çekdirmek için ahâra verilebileceği* kayıtlıdır. Çocuk yetişip ziraate kadir olunca o yeri talep etmesi durumunda sipahi tapu bedeli almadan yeri verirdi. Diğer taraftan raiyyetin ölmesi durumunda oğluna intikal eden haklarının, kardeşine ve torununa intikal edemeyeceği kayıtlıdır. Ancak bu durumda temel kıstas raiyyetin ve oğlunun vefat edip torunun kalmasıdır. Fakat tapuya alma durumunda öncelik kardeş ve torunlara tanınmıştır. Aynı durum gayrimüslimler için de geçerlidir. Ayrıca bir haric raiyyet'in elinden tapulu arazisini alıp yerli raiyyete vermek, *şehirlünün ve kurânın davaları örüsü için* ayrılan meraların ekilmesi, reayanın *hariç kurâda* ektiği mahsulden sipahinin harman hakkı talep etmesi ve çift yazılan kimselerden yılda bir günlük ırgadiye diye kulluk ve harman resmi uygulamaları yasaklanmıştır. Erzurum kanunnamesinin bir diğer özelliği ise mücerredlere vergi yazılmamasıdır. Bunlar ancak evlendikleri takdirde bennâk olarak kaydedilir ve resimleri alınır. Resm-i zemin veya dönüm hakkını ise haric raiyyet, her yıl ekilir olmak kaydıyla âlâ yer için iki dönüme bir, ednâ yerden ise üç dönüme bir akçe olarak verirdi⁶⁰.

Resm-i Kışlakçıyan : Resm-i Duhan, Resm-i Tütün ve Tütüncük⁶¹ olarak da bilinir. Bir sipahinin toprağına muvakkat bir zaman için, genellikle kışlamak üzere, gelen fakat ziraatle uğraşmayan hariç raiyyetten alınır. Eğer ziraat ederlerse resm-i zemin verirlerdi. Bahsi geçen üç sancakta da evlilerden 6 akçe, mücerredlerden de Resm-i Dûd adıyla 3 akçe alındığı görülmektedir. Ancak esas olan ev tütüren yani evli olanın bu vergiyi vermesidir. Bu vergiyi vermekle mükellef tutulanlar oturdukları köyde 3 yıl ve daha fazla kalırlarsa artık bu vergiyi değil bennâk resmini öderlerdi. Eğer arazi tasarruf edip öşürlerini verirlerse bu vergiden kurtulurlardı⁶².

⁵⁹Umumi Eyalet Kanunnamesi'den faydalanılmıştır. A. Akgündüz, *a.g.e.*, c. V, s. 445-446

⁶⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, c. V, s. 535-538

⁶¹ Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 78

⁶² A. Akgündüz, *a.g.e.*, c. V, s. 217, 448, 539

b) Öşürler

Osmanlı İmparatorluğu malî mevzuatında şer'î hukuk arasında sayılan öşür, toprak mahsullerinden ve bu arada hububattan alınan bir vergi idi⁶³. Bununla beraber öşürlerin tahsili ile görevli memurların harman devresi boyunca kendisine yiyecek ve hayvanlarına yem olmak üzere köylülerden almaya salahiyyetli oldukları birçok mükellefiyet salarîye adıyla bilinirdi. Ürünlerdeki vergilendirme miktarı değişik olsa da sonuçta hem öşür hem de salarîyenin nispeti 1/8 olmaktadır⁶⁴.

Öşür ve salarîyenin aynen tahsil mecburiyeti vardır. Mesela “...takdir olan behrelerin ölçüb buğdaydan buğday arpadan arpa teslim edüb ziyade nesne talep etmeyeler...”, “...ve galle için akçe alınmayub aynı ile her cinsten cins-i galle alına...”⁶⁵ gibi pek çok yerde bu durum ifade edilmiştir. Diğer yandan öşür ve salarîye ödeyen köylülerin sipahiye karşı *mahfuz ev bulma* veya *anbar inşa etme* gibi yükümlülükleri vardır. İnşa edilen anbarın, sipahinin o köyden tahsil edeceği hububatı alacak büyüklükte olması ve bir defa anbarın hüsnü suretle muhafaza edilmesi lazımdı. Köylü tarafından inşa edilen anbarları, köy başka bir sipahiye verilince yeni gelen sipahinin “*tadil ve tağyir*” etmeye hakkı yoktu ve “*bu anbar bana vefa etmez deyu*” köylüye yeniden anbar yaptırılmaları yasaklanmıştı⁶⁶. Köylünün bir diğer görevi de ürünü “*akreb bazar*” denilen mahale iletmektir. Akreb bazar kanunnamelerde *bir günlük yol* olarak tarif edilmiştir⁶⁷.

Musul'da şehir halkının galleleri altıda bir, köy halkının galleleri beşte bir, penbe öşri altıda bir, ağaç meyveleri yedide bir, üzüm teğeki 100 teğekte İslamîsinden 4, kefereden 6 akçe ve sebzevat ile bostanlardan ise onda bir (öşür üzere) oranlarında tahsil edilmekteydi⁶⁸. Amid'de reaya galleleri beşte bir veya altıda bir, bostanlar onda bir (öşür üzere) ve ağaç meyvelerinden ise yedide bir alınmaktaydı⁶⁹.

Erzurum'da ise tekrar öşür verecek reaya ile ilgili bilgiler de verilmektedir. Kanunnameye göre tekrar öşür veren kimseler *kendü sipahisinin tmarında ziraate salih çiftliğin terk edüb gayrı yerden ziraat edenlerdendir*. Ancak burada durum şöyle açıklanmıştır: “*Amma sipahinin tmarında ziraate kabil yer olmasa veyahud sipahinin toprağında olan ziraate salih yerlerin bit-tamam ekdükden sonra*

⁶³ Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 52

⁶⁴ L. Güçer, a.g.e., s. 54

⁶⁵ A. Akgündüz, a.g.e., s. 213-214

⁶⁶ L. Güçer, a.g.e., s. 56-57

⁶⁷ A. Akgündüz, a.g.e., s. 444

⁶⁸ A. Akgündüz, a.g.e., s. 214

⁶⁹ A. Akgündüz, a.g.e., s. 444

varub âharun yerin ekse ol vakit âhar yerde ekdüğünden tekrar öşür alınmak hayf-ı sarıhdır ve kadir olduğu takdirce her ne yerde ekerse men yokdur.” Bunun dışında Erzurum’da bazı sipahi (nöker) ve sipahizadelerin ellerinde ber-muceb-i hüccet-i şer’iye çiftlikleri ve zeminleri olup beşte bir oranında öşür verdikleri kaydedilmiş, öşür miktarları belirtilmemesine rağmen kaydedilmiş kimselerin öşür ve salarilerini verdikleri fakat beşte bir verenlerin salariye vermedikleri yazılmıştır⁷⁰.

c) Hayvan Vergileri

Adet-i Ağnam: Osmanlı Devleti’nde koyun ve keçi sahibi olanlardan alınan vergidir. Resm-i ğanem, koyun resmi⁷¹ gibi isimlerde alınan bu verginin miktarı iki koyuna bir akçedir. Adet-i Ağnam merkez hazineye ait bir koyun-keçi vergisiydi. Fakat tımar kesiminde alınan vergi dirlik sahiplerine aitti. Padişah veya vezir haslarında bir koyundan bir akçe, diğer tımar ve zeametlerde, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarında ve vakıflarında iki koyuna bir akçe alınmaktaydı⁷². İncelediğimiz sancaklarda ağnam resmi iki koyuna bir akçe olarak kaydedilmiştir⁷³.

Yaylak-Kışlak Resmi: Yaylak resmi kaynaklarda şanu’l-mera⁷⁴, resm-i mera⁷⁵, otlak resmi, yatak resmi⁷⁵ ve resm-i çerâgâh⁷⁶ olarak geçmektedir. Sürülerini başka tımar sahibinin tımarında otlatan veya miri yaylaklarda, yaylatan sürü sahipleri veya göçebe kabilelerden yılda bir defa olmak üzere⁷⁷ bazı yerlerde 17 akçe bazı yerlerde vasat koyundan 15 akçe, ednâdan 10 akçe, âlâsından 20 akçe⁷⁸ ve bazı yerlerde ise sürü başına bir koyun olarak alınırdı⁷⁹. Bazen de Arvanid Sancağı’nda olduğu gibi sürünün durumuna bakılmaksızın sadece 20 akçe alındığı görülebilir⁸⁰.

İncelediğimiz sancaklarda sadece Diyarbakır’da Yaylak resmine rastlayabildik. Kanunnamede resm-i yaylak bağlanan yerlerde bir sürü yaylaması halinde bir âlâ koyun ve her haneden bir nügi yağ (200 dirhem⁸¹) alındığı kayıtlıdır. Ayrıca Bozulus taifesinin resm-i yaylağının ise Murat suyu üzerinde alınacağı belirtilmiştir⁸².

⁷⁰A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 536

⁷¹Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 112

⁷²A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 205

⁷³A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 217, 447, 539

⁷⁴E. Çakar, “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2002, c. II, sayı: 2, s. 338, A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 204

⁷⁵M.Ali. Ünal, *Müesseseler*, s. 144

⁷⁶Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 116

⁷⁷İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 182

⁷⁸C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, s. 25

⁷⁹O. Kılıç, *Van.*, s. 299

⁸⁰H. İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987, s. XXXIV

⁸¹Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 96

⁸²A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 448

Kışlak resmi ise sürü sahiplerinin, zemheride kimin arazisinde bulunuyorlarsa onlara ödedikleri bir resimdir. Ancak kendi topraklarındaysalar böyle bir resim vermezlerdi. Musul ve Diyarbakır'da bir sürüden bir âlâ koyun, Erzurum'da ise resm-i yatak diye her sürüden orta halli bir koyun alınıyordu⁸³. Ayrıca Erzurum'da bu resim Ağıl resmi olarak adlandırılmıştır ki aslında bu ayrı bir vergi konusunu oluşturmaktadır.

Resm-i Kevvare: Kaynaklarda resm-i kovan, resm-i asel⁸⁴, resm-i zenburiye, öşr-i petek⁸⁵, resm-i nahl⁸⁶ gibi adlarla anılan resm-i kevvare reyanın elinde bulunan arı kovanları mahsulünden bazı yerlerde bal olarak bazı yerlerde akçe olarak alınan resimdir⁸⁷. Mesela Uyvar'da 10 kovanda bir kovan öşür, ondan az olursa kovan başına 4 akçe, Çermik'te her kovandan bir nügi bal alınır⁸⁸. Reaya arılarını beslemek için kendi tabi olduğu tımarın dışında başka sipahinin tımarı arazisine giderse, resmin yarısını reyanın kayıtlı olduğu sipahi, diğer yarısını ise arıların otlandığı tımarın sipahisi⁸⁹ ya da kovan resmini reyanın kayıtlı bulunduğu tımar sahibi, otlak resmini de (arı otlığı) kovanların bulunduğu tımar sahibi alır.

Resm-i Kevvarenin miktarı değişmekteydi. Öşre bedel olarak maktu' resm yazılmış yerlerin bazısında kovan başına bir akçe bazısında ikişer akçe alınıyordu⁹⁰. Kıbrıs'ta kovan başına 5 akçe alınırken⁹¹ Mora'da her kovandan en az 1 en çok 5 akçe alınmaktaydı⁹². Silistire ve Vize'de kovan resmi onda bir, otlak resmi 3 kovanda 1 akçedir. Yine Kütahya'da kovan resmi her kovanda 2 akçe ve otlak resmi 4 kovanda 1 akçe alınmıştır⁹³.

İncelediğimiz sancaklardan Musul ve Diyarbakır'da bu oran her peteğe 2 akçe, Erzurum'da ise âlâ kovandan 2, ednâ kovandan 1 akçedir⁹⁴.

Adet-i Deştani: Ceraim-i Hayvanat olarak da bilinir. Başkasının tarlasına girerek ekinine zarar veren hayvan sahiplerinden at, sığır ve koyun başına 5 akçe olarak alınır. Ayrıca

⁸³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 216, 448, 539

⁸⁴ İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 183

⁸⁵ M. Ali Ünal, *Çemişgezek*, s. 113

⁸⁶ Ü. Koç, *1527-1528 (H.934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi* (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996, s. 47

⁸⁷ İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 183

⁸⁸ N. Çağatay, "Vergi ve Resimler", s. 509

⁸⁹ M. Ali Ünal, *Müesseseler*, s. 145

⁹⁰ Z. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 98

⁹¹ R. Dündar, *a.g.e.*, s. 247

⁹² N. Çağatay, "Vergi ve Resimler", s. 509

⁹³ N. Çağatay, "Vergi ve Resimler, göst. yer

⁹⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 217, 447, 539

hayvanın yaptığı zarar sahibine ödetiliyor ve hayvan başına 5 sopa vuruluyordu⁹⁵. Üç Sancak için de uygulama aynıdır⁹⁶.

Camus Resmi: Musul'da önceleri her camustan 17 akçe olarak alınan bu vergi daha sonra terk edilmiştir Ancak karye-i Kâfir Zaman ve Karye-i Ba'şika'da olan camuslar ber-vech-i maktu' kaydedildiklerinden buralarda maktu' olarak alınmıyordu. Diğer karyelerde ise miktarı beş ve ondan fazla olmazsa, resm-i bennâk bağlandıklarından alınmıyordu⁹⁷. Bu vergiye Amid ve Erzurum'da rastlayamadık.

d) Pazar Gelirleri

Osmanlı Devleti'nde şehirlerde alınıp satılan her çeşit maldan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan bac-ı tamga adı altında bir vergi alınır. Aynı şekilde Osmanlı topraklarından geçip başka bir yere giden mallardan alınan transit resmine bac-ı ubur denmektedir⁹⁸. Şimdi sırasıyla sancaklardaki pazar gelirlerini inceleyelim:

Musul

TABLO-I: 1540 Tarihli Musul Sancağı Kanunnamesine Göre Pazar Gelirleri⁹⁹

Cinsi	Geçse	Satılsa	At ve Katır Yüğü		Deve Yüğü		Eşek Yüğü	
			Geçse	Satılsa	Geçse	Satılsa	Geçse	Satılsa
1 kelle nil ¹⁰⁰	%3 akçe	%6 akçe						
Yezdi, Kaşı, Frengi, Bursa akmişesi ¹⁰¹			375 akçe	%6 akçe	562,5 akçe	%9 akçe	187,5 akçe	%3 akçe
Çuka ¹⁰² , keten vs.			200 akçe	%5 akçe	300 akçe	%7,5 kçe	100 akçe	%2,5 akçe

⁹⁵ Ünal Taşkın, "Osmanlı Devleti'nde Hayvanlardan Alınan Vergiler", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri 30 Mart-1 Nisan 2006*, (edt: Abdullah Özen), Elazığ 2006, s. 239

⁹⁶ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 217, 447, 540

⁹⁷ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 218

⁹⁸ Celal Yeniçeri, "Bac", *DİA*, İstanbul 1991, c. IV, s. 411-412

⁹⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 219-221

¹⁰⁰ Çivit otu

¹⁰¹ Yezid veya Kemha; atlas ya da kutnu ayrında kadifeye yakın, havsız, ipekli bir kumaştır. altın ve gümüş tellerle nakışlı olarak dokunurdu. Ağır kaftanlık kumaştır. Kaşı; İran'ın Kâşân şehrinde yapılan bir çeşit sırlı ve renkli çini ve yahut buna benzeyen kumaşa verilen addır. Frengi veya Atlas; çoğunlukla kadın giyiminde kullanılan, ipektan dokunmuş, parlak, sertçe bir kumaştır. Bursa Akmişesi; Bursa kumaşı demektir.

¹⁰² Aba; erkek giyiminde kullanılan, yünden sıkı olarak dokunmuş, havlı ve dayanıklı bir kumaş türüdür.

Harir ¹⁰³			375 akçe	Batmanda 7 akçe ¹⁰⁴	555 akçe	Batmanda 10,5 akçe	187,5 akçe	Batmanda 3,5 akçe
İbrişim	%3 akçe	%6 akçe						
Şeker			150 akçe		225 akçe		75 akçe	
Hısn-1 keyf abası ¹⁰⁵	Aba başına yarım akçe	Aba başına 1 akçe 1 pul						
Mardin, Hısn-1 keyf sofı ¹⁰⁶	Sof başına yarım akçe	sof başına 1 akçe 1 pul						
Mısır abası	%3 akçe	%6 akçe						
Mardin muhayyeri ¹⁰⁷	Her biri için 1 akçe	Her biri için 2 akçe						
İtrî yükü ¹⁰⁸		%6 akçe	100 akçe		150 akçe		50 akçe	
Demir, sabun, hınna		%6 akçe	25 akçe		37,5 akçe		12,5 akçe	
Kebkeb	tanesi 3 rubu'	bin tanesi 1,5 akçe						
Fülfül ¹⁰⁹ , zencefil, ceviz, tarçın, karanfil,	%3 akçe	%6 akçe						

¹⁰³ İpek

¹⁰⁴ Musul batmanı ipek için 800 dirhemdir. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 19

¹⁰⁵ Çuha; kalın yünlü bir kumaş çeşididir.

¹⁰⁶ Sof; tiftik yününden ve keçi kılından dokunmuş kumaşın ve bundan yapılan cübbenin adıdır.

¹⁰⁷ Muhayyer; hareli bir kumaş çeşididir.

¹⁰⁸ Kokulu bitkiler

¹⁰⁹ Karabiber

anzerut								
Bal,peynir, şem ¹¹⁰ ,Muz, Pekmez, badem, sumak,koz, nardenk ¹¹¹ , pirinç,hurm a,yemiş vb		%6 akçe						
Çoğan, nemek ¹¹²	1/20 akçe	1/40 akçe						
Yaş yemiş		14'te 1 akçe						
Kavun, karpuz	Yükte 1 tane							
Sebzevat	20'de 1							
Kelek ¹¹³	5 bağ odun ve 15 akçe							
Camus gönü (ham)	1,5 akçe							
Gön,sahtiyana ¹¹⁴ , yün, kıl	%5							
Kalay,tunç, nişadır, şerbet, bıçak.tutiya ¹¹⁵ , polad ¹¹⁶ , laden ¹¹⁷ vb.	%6 akçe							
Bulgarî ¹¹⁸	tanesinden 1,5 akçe	tanesinden 3 akçe						
Kalem yükü			50		75		25	

¹¹⁰ Balmumu, mum.

¹¹¹ Nar, erik, kızılçık ve elma gibi meyvelerden çıkarılan ekşimsi pekmez.

¹¹² Çoğan veya çögen; sabun otu, Nemek ise tuz anlamına gelir

¹¹³ Yük taşımakta kullanılan sandal benzeri bir su taşıtı. Burada kastedilen keleğin taşıdığı yüküdür. Kelek 52 tay ila 64 tay yük yüklenen nehir gemilerinin bölümüdür. Bir kelek 52 ila 64 tay yük aldığına göre ve bir tay beş İstanbul kilesi olduğuna göre bir kelek yaklaşık 1300 kg ila 1600 kg arasında bir ağırlığı ifade ediyordu bkz. Ü. Taşkın, *a.g.t.*, s. 162

¹¹⁴ Sepilenerek boyanmış ve cilalanmış deri veya bu deriden yapılmış olan.

¹¹⁵ Çinko veya kadınların kullandıkları sürme.

¹¹⁶ Çelik

¹¹⁷ Bir cins çalı ve bu çalıdan elde edilen zamk. Ayrıca eskiden kadınların yüzlerine ben taklidi yaptıkları maddeye de bu ad verilirdi.

¹¹⁸ Bir çeşit sahtiyana verilen addır.

			akçe		akçe		akçe	
Bağdat çinisi	40 çinide 1 tane	20 çinide 1 tane						

Ayrıca pazarda at, katır ve diğer hayvanları satan ve alandan yarı yarıya %5 akçe alınır, kapana gelip satılan her cins yükten de 200 (at), 390 (deve) ve 100 (eşek) dirhem kapan resmi alınır¹¹⁹. Yine koyun alandan 1 ve satandan 1 olmak üzere 2 akçe tamga-i ağnam alınır¹²⁰.

Amid

Amid'de bac-ı Ergani ve bac-ı Siverek diye bilinen tamgay-ı siyah¹²¹ gelirleri şöyledir:

TABLO-II: 1540 Tarihli Amid Sancağı Kanunnamesine Göre Pazar Gelirleri¹²²

Cinsi	Miktarı	At ve Katır Yüğü	Deve Yüğü	Eşek Yüğü
1 kelle nil	12 akçe			
Çuka, dülbent ¹²³ , ravend ¹²⁴ ve akmişe kısmı	Her batmanda ¹²⁵ 6 akçe			
Keten	Her yükde 20 akçe			
Nemed ¹²⁶ , sof, şeker, ham bez, nişadır,	Her yükte 12 akçe			

¹¹⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 221

¹²⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 221-222

¹²¹ Tüccarların mallarını şehre sokup, satmaları durumunda sattıkları malın cinsine göre ödedikleri vergiye denir. Bu vergi mahiyeti itibariyle bölgelere göre farklılık göstermektedir. Mesela, Harput Sancağı'nda şehre uğrayıp geçen ipek yükünün ölçülüp, bac-ı ubur alındıktan sonra her batmanı için 4 akçe tamga-yı siyah alındığı belirtilmektedir (bkz. M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 154). Gürcistan Vilayeti Kanunnamesi'nde ise pazarda ve kasabhanede satılan at, koyun ve sığırlardan alınan vergi olarak kaydedilmiştir (bkz. A. Akgündüz, *a.g.e.*, VII, s. 581). 1542 tarihli Erciş ve Bargiri Kanunnamesinde ve 1556 tarihli Adilcevaz Sancağı tahrir defterinde ise dışarıdan gelen ve pazarda satılan her türlü alınan vergi olarak karşımıza çıkmaktadır (bkz. A. Akgündüz, *a.g.e.*, V, s. 184-185; O. Kılıç, *Adicevaz*, s. 233)

¹²² A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 467

¹²³ Başa ve boyuna bağlanan ince beyaz kumaş, tül.

¹²⁴ Kökleri ve sapları ilaç olarak kullanılan karabuğdaygillerden bir bitki.

¹²⁵ Kastedilen Osmanlı batmanıdır. Ortalama 6 kg kabul edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 16-20

¹²⁶ Keçe.

bulgari ve itriyye				
Meyve-i huşk ¹²⁷	Yükte 1,5 akçe			
Taze yemişten	Yükte 3 rubu'			
Balmumu, bal, revgan-1 penbe ¹²⁸ , revgan-1 sade ¹²⁹	Her batmanda rubu' akçe			
Sabun		4 akçe ve 1 sabun	6 akçe ve 2 sabun	3 akçe

TABLO-III¹³⁰: Bac-ı ubur ve Kayseriyye¹³¹

Cinsi	Geçse	Satılsa	Miktarı
Akmişe kısmı	Batmanda ¹³² 50 akçe	20 akçede 1 akçe	
Dülbend, kelle, cilkave			Batmanda 24 akçe
Çuka	Batmanda 13 akçe		
Halep kumaşından akmişe ¹³³			Batmanda 50 akçe
Harirsiz alaca bez ¹³⁴ , futa ¹³⁵ vs.			Yükten 100 akçe
Terencubin ¹³⁶			Batmanda 10 akçe

¹²⁷ Kuru meyve.

¹²⁸ Pamuk yağı.

¹²⁹ Sade yağ.

¹³⁰ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 467

¹³¹ Bir bölgeye giren ancak mallarını orada satmayıp geçen kervanlardan alınan vergidir. Bac-ı ubur-ı kavafil, bac-ı kavafil veya bac-ı ubur, kavafil-i ubur olarak ta bilinir. bkz. O. Kılıç; *Adilcevaz*; s. 230)

¹³² Kastedilen Osmanlı batmanıdır. Ortalama 6 kg kabul edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 16-20

¹³³ Kanunname, pamuklu, atlas, iskenderani ve ipekli kumaşlar olduğu belirtilmiştir.

¹³⁴ Pamuklu ve ipekli olarak ikiye ayrılan alaca bez, daha çok kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu ve pamuklu olarak dokunurdu. Burada kastedilen ipeksiz olmalıdır.

¹³⁵ Daha çok kırmızı zemin üzerine çubuklu ve kafesli dokunan ipekli peştamal.

¹³⁶ Kudret helvası

Yağ,bal,kızıl boya, şab,katran,zift,kara sakız,ak sakız, çırak yağı			Batmanda yarım akçe
Zağfıran			20 akçede 1 akçe
Kepenek ¹³⁷ , kebe ¹³⁸			Yükte 100 akçe
İtriye			Batmanda yarım akçe
Bulgari			Yükte 6 akçe

Amid'e yük ile gelen ürünlerden tamga-i himl ve resm-i kapan adı altında bir kısım vergiler tahsil edilmekteydi. Bunun yanında getirilen malın satılması halinde de ayrı bir gelir söz konusu oluyordu. Buna göre meyve-i huşk (kuru meyve), ter ve dusabdan (pekmez) getirenden 1,5 akçe tamga-i himl, alan kişiden ise 20 akçede 1 akçe resm-i kapan alınır. Bunun yanında bu vergiler bazı ürünlerde batman başına tahsil edilirdi. Revgan-ı sade, bal, kızıl boya, balmumu, revgan-ı çerağ, badem, şab ve mürdesenkten getiren için her batmanda rubu' akçe tamga-i himl alınıp, satıldığı takdirde alan kişiden 20 akçede 1 akçe resm-i kapan alınmaktadır. Nil, şeker, zencefil, kalay ve ıtır türü ürünlerden tamga-i himl alınmamaktadır. Fakat bac-ı ubur adı altında alan kişiden (batman başına) 4,5 akçe ve satılırsa 20 akçede 1 akçe resm-i kapan alınmaktadır. Diğer yandan penbe (pamuk), şehirde satılsa herhangi bir resim alınmazdı, ama eğer *ubur etse(geçse)* her deve yüküne 12 akçe, at yüküne 8 akçe alınır. Demir, nal, mürdesenk ve nefit satılırsa 20 akçede 1 akçe ve nemek (tuz) yükünden(deve yükü) ise 1,5 akçe alınır¹³⁹.

Amid'e kile ile ölçülen bir nesne geldiğinde (hububat çeşitleri anlaşılmalıdır), satıldığı takdirde, at, deve, katır ve sığır yükünden Amid kilesinin¹⁴⁰ dörtte biri; eşek yükünün ise sekizde biri resm-i keyyalie olarak alınıyordu. Fakat sipahiler ve şehir halkı kendi ihtiyaçları için kile ile ölçülen herhangi bir ürün getirtilirse bunlardan alınmazdı. Ancak getirtip sattıkları takdirde onlar da bu resmi ödemek durumundaydılar¹⁴¹.

Resm-i Ebvab-ı Erba'a:

Amid'e dışarıdan mal getirenlerden alınan bir nevi gümrük vergisidir. Buna göre *haric reaya* zahire getirip satarsa yük başına

¹³⁷ Çobanların giydiği, kolsuz, dikişsiz, keçeden dövülerek yapılmış giyecek.

¹³⁸ En kalın keçe adı ve ondan yapılan şey.

¹³⁹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 468

¹⁴⁰ Bahsedilen dönem için Amid kilesi 10 okka (12,85 kg) kadardır. Ünal Taşkın, *a.g.t.*, s. 65-66

¹⁴¹ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 468

rubu' akçe, kasaplar koyun getirirse koyun başına 2 mankur (1/8 akçe) verirlerdi. Taşradan gelip satılan sığırdan 1 akçe, bir yük şireden bir parça şarap, harir ve akmişe yükünden, hem gelenden hem gidenden rubu' akçe; nahiye-i Amid'in karyelerinin ve şehir halkının getirdiği kavun ve karpuz yükünden birer adet, hıyar yükünden 1 mankur alınırdu. Ancak hıyar yükü Mardin'den geldiği takdirde rubu' akçe tahsil edilirdi. Bir yük ottan 1 burma, odun yükünden 1 odun ve kamış yükünden de 1 bağ kamış alınırdu¹⁴².

Çeşitli meyvelerden, Mardin ve diğer yerlerden satmak için gelenlerden rubu' akçe alınmaktaydı. Şehirli taifesi kendi ihtiyaçları için meyve getirdiği zaman herhangi bir ödeme yapmamakta ama satmak için getirdikleri zaman rubu' akçe ödemekteydiler. Kömür ve yün yükünden ise 2 mankur alınmaktaydı¹⁴³.

Kebeği, Alucı ve Reşid aşiretleri koyun, peynir ve zahire getirselere herhangi bir ödeme yapmıyor fakat hane başına 1 nügi yağ veriyorlardı¹⁴⁴.

Erzurum

Erzurum'da incelediğimiz yıl ile ilgili pazar kaydında, şehre gelip satılan her türlü hububattan 1 müdde yarım kile ve undan (6 kilelik yüklerden) satandan 2 akçe alınacağı kayıtlıdır¹⁴⁵.

SONUÇ

Musul, Amid ve Erzurum Sancakları, Osmanlı idari düzeni içerisinde görüldüğü gibi kendi özelliklerinden kaynaklanan bir mali yapının uygulayıcısı olmuşlardır. Osmanlı Devleti, karakteristik olarak eyalet, sancak, nahiye, köy ve mezralardan oluşmaktadır. Bu teşkilatlanma içerisinde vergilendirilmede esas alınan idari birim sancaklardır. Sancaklarda toplanan vergilerin cinsi, oranı ve miktarı o bölgenin siyasi ve iktisadi durumu ile yakından ilgilidir. Bunlara ek olarak her bölgenin iklimi, bitki örtüsü, hayvan yetiştirme şartları birbirinden farklı yaşam tarzları oluşturur. Bu farklılıklar Osmanlı Devleti'nde vergi düzeninin sancaklara göre değişmesini zorunlu hale getirmiştir. Tüm bunlar düşünüldüğünde her sancak, devletin genel geçer kurallarını barındırdığı gibi, içinde bulunduğu şartların özelliğine göre vergi tarh ve tevziinin yapılması için ayrı kanunnamelerin düzenlenmesine sebep teşkil etmiştir. Bu kanunnamelerden yola çıkarak her sancak için çıkarımlar yapmak mümkündür.

¹⁴² A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 469

¹⁴³ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. göst. yer

¹⁴⁴ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. göst. yer

¹⁴⁵ A. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 541

Sancak kanunnamelerinde her şeyin inceden inceye ele alındığı ve gelir kalemlerinin tespiti konusunda sancaklar arasında farklılığın olduğu görülmektedir. Musul, Amid ve Erzurum Sancakları üzerinde yaptığımız bu değerlendirmede:

1-Raiyyet rüsûmunun alınmasının çeşitli şartlara bağlandığı, mükelleflerin bu vergileri verirken kendi içinde buldukları durumun devlet tarafından gözetildiği ve reayanın asgari düzeyde zarar görmelerini sağlayıcı olduğu,

2-Öşürlerin ve hayvan vergilerinin belirli kurallar dahilinde tahsil edildiği,

3-Pazar gelirlerinin sancaktan sancağa değiştiği ve her sancağın kendi içinde bulunduğu özel durumlardan dolayı genelde aynı fakat özelde farklı gelir kalemlerine sahip olduğu görülür.

Kaynakça

Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999

Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul 1992, c. V

Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2000

Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul 1996

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987

Celal Yeniçeri, "Bac", *DİA*, İstanbul 1991, c. IV

Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, (çev.: Mehmet Sırrı Gezgin), İstanbul, 1999

Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye'de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri", *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2002, c. II, sayı: 2, s. 325-340

Feridun Emecen, "Baştına", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI

Halil İnalçık, "Çiftlik", *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII

_____, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Bellekten*, Ankara 1959, c. XXIII, sayı: 92 s.575-610

_____, "The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation", *The Otoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, s. 237-242

_____, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, edt.: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), İstanbul 1998, s. 17-35

- _____, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987
- Hüseyin Özdeğer, “XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep’in Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *TDAD*, İstanbul 1982, sayı:18, s. 5-116
- İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1560)*, Ankara 1990
- L. Fekete, Türk Vergi Tahrirleri (çev.: Sadrettin Karatay) , *Bellekten*, Ankara 1947, c. XI, sayı: 42, s. 299-328
- Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964
- M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1998
- _____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı(1518-1566)*, Ankara 1989
- _____, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566)*, Ankara, 1989
- Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1990
- Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000
- N. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Re’ayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜDTCFD*, Ankara 1947, c. V, s. 483-511
- Orhan Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997
- _____, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1998
- Ö. L. Barkan, , *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları Kanunlar I*, İstanbul 1943
- Recep Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Malatya 1998
- Ümit Koç, *1527-1528 (H.934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi* (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996
- Ünal Taşkın, “Osmanlı Devleti’nde Hayvanlardan Alınan Vergiler”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri 30 Mart-1 Nisan 2006*, (edt: Abdullah Özen), Elazığ 2006, s. 231-240
- _____, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri* (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2005
- Yusuf Halacoğlu, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1998
- Yaşar Yücel-Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, Ankara 1995
- Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sonuçlar”, *Bellekten*, Ankara 1991, c. CLV, sayı: 213, s. 371-391
- Yuzo Nagata, “Manisa Şer’i Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not”, *OTAM*, Ankara Ocak 1992, c. III, s. 285-296
- Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara 2000

Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1999

Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977